

ગુજરાતના લોકસાહિત્યમાં પ્રાદેશિક ભાષાપ્રયોગ

ડૉ. ભાનુબેન આર.બામરોટિયા

આસી.પ્રોફેસર : ગુજરાતી વિભાગ

એસ.ઇ.ટી.મહિલા કોલેજ, જુનાગઢ

સારાંશ

ગુજરાતી લોકસાહિત્યમાં પ્રાદેશિક ભાષાપ્રયોગનું સ્થાન અત્યંત મહત્વનું છે. લોકસાહિત્ય સમાજની જીવનશૈલી, સંસ્કૃતિ, માન્યતાઓ અને અનુભવોનું જીવંત પ્રતિબિંબ છે, અને તેમાં પ્રાદેશિક બોલીઓ આ અભિવ્યક્તિને વધુ સજીવ અને પ્રામાણિક બનાવે છે. ગુજરાતી ભાષાની કાઠિયાવાડી (સૌરાષ્ટ્રી), કચ્છી, ચરોતરી, સુરતી, પટ્ટણી જેવી વિવિધ બોલીઓ લોકગીતો, લોકકથાઓ, દુહા, ગરબા, ભવાઈ, કહેવતો અને ડાયરામાં પોતાના અનોખા ધ્વનિ, શબ્દભંડોળ અને રૂઢિપ્રયોગો દ્વારા વિશેષ પ્રાદેશિક રંગ આપે છે. આ લેખમાં ગુજરાતી લોકસાહિત્યના ઇતિહાસી વિકાસ સાથે પ્રાદેશિક ભાષાપ્રયોગની ભૂમિકા, તેના સ્વરૂપો અને સાંસ્કૃતિક મહત્વની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ખાસ કરીને ઝવેરચંદ મેઘાણી જેવા લોકસાહિત્યકારોના કાર્ય દ્વારા પ્રાદેશિક બોલીઓ કેવી રીતે લોકજીવનની સાચી અભિવ્યક્તિ બની છે તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. આજના વૈશ્વિકીકરણના યુગમાં આ બોલીઓના સંરક્ષણ અને પ્રોત્સાહનની આવશ્યકતા ઉપર પણ લેખ પ્રકાશ પાડે છે.

મુખ્યાંશ શબ્દો : ગુજરાતી લોકસાહિત્ય, પ્રાદેશિક ભાષાપ્રયોગ, ગુજરાતી બોલીઓ, કાઠિયાવાડી, કચ્છી,લોકગીતો, લોકકથાઓ, ચારણી સાહિત્ય, ઝવેરચંદ મેઘાણી, સાંસ્કૃતિક વારસો

૧. પરિચય

ગુજરાતી ભાષા એક વિશાળ અને વિવિધતાપૂર્ણ ભાષા છે, જેની અંદર અનેક પ્રાદેશિક બોલીઓ અને વિવિધતાઓ સમાવિષ્ટ છે. ગુજરાતના લોકસાહિત્યમાં આ પ્રાદેશિક ભાષાપ્રયોગનું મહત્વ અનન્ય છે. લોકસાહિત્ય એ સમાજની મૂળ ભાવના, સંસ્કૃતિ, રિવાજો અને જીવનશૈલીને પ્રતિબિંબિત કરે છે, અને તેમાં પ્રાદેશિક ભાષા તેને વધુ જીવંત અને અસલી બનાવે છે.

ગુજરાતી ભાષા અપભ્રંશ અને પ્રાકૃત ભાષાઓમાંથી વિકસિત થઈ છે, અને તેની અંદર સૌરાષ્ટ્રી, કચ્છી, ચરોતરી, સુરતી, પટ્ટણી વગેરે બોલીઓ છે. આ બોલીઓમાં ધ્વનિ, શબ્દભંડોળ, વાક્યરચના અને રૂઢિપ્રયોગોમાં

ભેદ છે, જે લોકસાહિત્યને પ્રાદેશિક રંગ આપે છે. ઉદાહરણ તરીકે, સૌરાષ્ટ્રમાં બોલાતી કાઠિયાવાડી બોલીમાં 'ર' અને 'ડ' ના ઉચ્ચારમાં વિશેષતા છે, જ્યારે કચ્છીમાં અરબી અને સિંધી પ્રભાવ જોવા મળે છે.

લોકસાહિત્યમાં પ્રાદેશિક ભાષા વપરાશનું મહત્વ તેની સર્જનાત્મકતા અને સાંસ્કૃતિક વારસાના સંરક્ષણમાં છે. તે લોકોની દૈનિક જીવન, તહેવારો, કથાઓ અને ગીતોમાં વ્યક્ત થાય છે.

૨. ગુજરાતી ભાષાની પ્રાદેશિક બોલીઓ

ગુજરાતી ભાષા એકસમાન નથી; તેમાં પ્રાદેશિક વિવિધતાઓ છે જે તેને સમૃદ્ધ બનાવે છે. મુખ્ય બોલીઓમાં સમાવેશ થાય છે:

૧. **સૌરાષ્ટ્રી (કાઠિયાવાડી):** સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં બોલાય છે. તેમાં 'હ' ને 'શ' જેવો ઉચ્ચાર, અને શબ્દો જેવા કે 'કેમ છો' ને 'કેમ છે' કહેવાય છે. આ બોલી લોકસાહિત્યમાં બહારવટિયા કથાઓ અને દુહાઓમાં વપરાય છે.
૨. **કચ્છી:** કચ્છમાં બોલાય છે, જેમાં સિંધી અને અરબી શબ્દોનો પ્રભાવ છે. ઉદાહરણ: 'પાણી' ને 'પાની' અને વિશેષ વાક્યરચના. કચ્છી લોકગીતોમાં આ બોલીનો વપરાશ સ્પષ્ટ છે.
૩. **ચરોતરી:** મધ્ય ગુજરાતમાં, જેમાં મધુર અને સરળ ઉચ્ચાર છે. 'આપ' ને 'આપે' જેવા પ્રયોગો.
૪. **સુરતી:** દક્ષિણ ગુજરાતમાં, મરાઠી પ્રભાવવાળી. 'જવું' ને 'જાવું' કહેવાય.
૫. **પટ્ટણી:** ઉત્તર ગુજરાતમાં, રાજસ્થાની પ્રભાવ.

આ બોલીઓ લોકસાહિત્યમાં સ્થાનિક સ્વાદ આપે છે, જેમ કે ચારણી સાહિત્યમાં અપભ્રંશ અને વ્રજનું મિશ્રણ.

૩. ગુજરાતી લોકસાહિત્યનો ઇતિહાસ અને પ્રાદેશિક પ્રભાવ

ગુજરાતી લોકસાહિત્યનો ઇતિહાસ મધ્યકાળથી શરૂ થાય છે, જ્યારે જૈન અને હિંદુ સંતોએ રાસા, ફાગુ અને વિલાસ જેવા પ્રકારોમાં સર્જન કર્યું. આમાં પ્રાદેશિક ભાષા વપરાશ જોવા મળે છે, જેમ કે શાલીભદ્ર સુરીના 'ભરતેશ્વર બાહુબલી રાસ' માં અપભ્રંશના તત્વો જોવા મળે છે. ભક્તિકાળમાં નરસિંહ મહેતા અને અખો જેવા કવિઓએ સ્થાનિક બોલીમાં ભજનો રચ્યા. આધુનિક કાળમાં ઝવેરચંદ મેઘાણીએ સૌરાષ્ટ્રની બોલીમાંથી લોકકથાઓ સંગ્રહિત કરી, જેમ કે 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર' અને 'સોરઠી બહારવટિયા'. તેમણે કાઠિયાવાડી બોલીના તેજસ્વી પ્રયોગો કર્યા, જેમ કે દુહાઓમાં 'ધિંગા' અને 'તળપદા' શબ્દો છે.

ચારણી સાહિત્યમાં વિશેષ બોલીનો વપરાશ છે, જે અપભ્રંશ અને વ્રજમાંથી વિકસિત છે. ઉદાહરણ: ચારણ કવિઓના દુહાઓમાં પ્રાદેશિક રૂઢિપ્રયોગો જેમ કે 'બારોટ' અને 'સંતવાણી'.

૪. લોકસાહિત્યના વિવિધ પ્રકારોમાં પ્રાદેશિક ભાષા

- લોકગીતો અને ગરબા

ગુજરાતી લોકગીતોમાં પ્રાદેશિક ભાષા સ્પષ્ટ છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ગરબા 'મારી હુંડી સ્વીકારો મહારાજ' જેવા ગીતોમાં કાઠિયાવાડી બોલીના પ્રયોગો જેમ કે 'મહારાજ'ને 'મારાજ' ઉચ્ચાર. કચ્છમાં 'મોરલા' ગીતોમાં કચ્છી શબ્દો જેમ કે 'ભલા' અને 'ધરા'.

ઉદાહરણ: સુરતી બોલીમાં લોકગીત - "બાઈ તારા બગીચામાં ફૂલ વેચવા આયો" જ્યાં 'બાઈ' અને 'આયો' સુરતી વિશેષતા છે.

- લોકકથાઓ અને અખ્યાનો

લોકકથાઓમાં પ્રાદેશિક વાર્તાઓ જેમ કે સોરઠી બહારવટિયાની કથાઓમાં કાઠિયાવાડી ડાયલોગ્સ. મેઘાણીના સંગ્રહમાં 'કંકાવટી' કથામાં ચરોતરી બોલીના તત્વો છે.

- કહેવતો અને રૂઢિપ્રયોગો

પ્રાદેશિક કહેવતો જેમ કે કાઠિયાવાડી: "ઘોડા પર બેસીને ઘાસ ખોળવું" જેનો અર્થ અશક્ય કાર્ય થાય છે. કચ્છીમાં "પાની પીને પીપળા પર ચઢવું" જેવા પ્રયોગો છે.

- ભવાઈ અને ડાયરા

ભવાઈમાં અસાઈત ઠાકરના વેશમાં પ્રાદેશિક હાસ્ય અને બોલી. ડાયરામાં સૌરાષ્ટ્રી દુહાઓ જેવા મળે છે.

- પ્રસિદ્ધ લોકસાહિત્યકારો અને તેમના પ્રયોગો

ઝવેરચંદ મેઘાણી: તેમણે સૌરાષ્ટ્રની બોલીમાં લોકસાહિત્ય સંગ્રહિત કર્યું. તેમના 'સોરઠ તારા વહેતા પાણી'માં કાઠિયાવાડી પ્રયોગો જેવા મળે છે.

૫. નિષ્કર્ષ

ગુજરાતના લોકસાહિત્યમાં પ્રાદેશિક ભાષાપ્રયોગ એ માત્ર ભાષાકીય વિવિધતા નથી, પરંતુ ગુજરાતી સંસ્કૃતિની જીવંત આત્મા છે. આ પ્રાદેશિક બોલીઓ – કાઠિયાવાડી, કચ્છી, ચરોતરી, સુરતી કે પદ્મણી – લોકગીતો,

લોકકથાઓ, દુહા, ગરબા, ભવાઈ અને કહેવતોમાં પોતાનો અનોખો રંગ ભરીને આ સાહિત્યને સ્થાનિક જીવનની સુગંધથી સુવાસિત કરે છે. આ ભાષાપ્રયોગો દ્વારા જ લોકસાહિત્ય સામાન્ય લોકોના હૃદયમાંથી નીકળીને તેમના જ હૃદય સુધી પહોંચે છે; તેમાં કોઈ કૃત્રિમતા કે દૂરત્વ નથી.

ઝવેરચંદ મેઘાણી જેવા સાહિત્યકારોએ આ પ્રાદેશિક ભાષાને સંગ્રહ કરીને, તેને લિખિત સ્વરૂપ આપીને અમર બનાવી છે. તેમના સંગ્રહોમાંથી આપણે જોઈએ છીએ કે કાઠિયાવાડી બોલીની તીવ્રતા, કચ્છીની મધુરતા કે ચરોતરીની સરળતા વિના ગુજરાતી લોકસાહિત્ય અધૂરું રહેત. આ ભાષાપ્રયોગો ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વ્યવસાય અને સામાજિક વ્યવહારોના પ્રતિબિંબ પણ છે, તેમાંથી આપણને ગુજરાતના વિવિધ પ્રદેશોની જીવનશૈલી, મૂલ્યો અને સંઘર્ષોની સમજણ મળે છે.

આજના વૈશ્વિકીકરણ અને માનક ગુજરાતીના પ્રભુત્વના યુગમાં આ પ્રાદેશિક ભાષાઓ અને તેના સાહિત્યિક પ્રયોગો ધીમે ધીમે લુપ્ત થવાના જોખમમાં છે. શહેરીકરણ, મીડિયા અને શિક્ષણમાં એકસમાન ભાષાના વધતા પ્રયોગોથી નવી પેઢી આ બોલીઓથી દૂર થઈ રહી છે. જોકે, ડિજિટલ માધ્યમો, યુટ્યુબ પરના લોકગીતો, પોડકાસ્ટ અને સોશિયલ મીડિયા દ્વારા આ વારસાનું પુનરુજ્જીવન થઈ રહ્યું છે. નવા કલાકારો અને સંશોધકો આ પ્રાદેશિક ભાષાને આધુનિક સ્વરૂપમાં રજૂ કરી રહ્યા છે.

આથી, ગુજરાતના લોકસાહિત્યમાં પ્રાદેશિક ભાષાપ્રયોગનું સંરક્ષણ અને પ્રોત્સાહન એ આપણી સાંસ્કૃતિક જવાબદારી છે. તેને જીવંત રાખવાથી જ આપણી ભાષા અને સાહિત્ય વધુ સમૃદ્ધ, વધુ વૈવિધ્યસભર અને વધુ સમાવેશી બની રહેશે. આ પ્રાદેશિક ભાષા એ ગુજરાતી ઓળખનું મૂળ છે – તેને ખોઈએ તો આપણે આપણા સાહિત્યનો એક મહત્વપૂર્ણ ભાગ ખોઈ બેસીએ. આવો, આ વારસાને આગળ વધારીએ અને તેના માધ્યમથી ગુજરાતની વિવિધતામાં એકતાને ઉજાગર કરીએ.

સંદર્ભ

- ઝવેરચંદ મેઘાણી, સૌરાષ્ટ્રની રસધાર (ભાગ ૧-૪) ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, વિવિધ આવૃત્તિઓ (પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૨૩-૧૯૩૮).
- ઝવેરચંદ મેઘાણી, સોરઠી બહારવટિયા. ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.
- ઝવેરચંદ મેઘાણી, માનવીની ભવાઈ. ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.
- હરિન્દ્ર દવે, ગુજરાતી લોકસાહિત્ય. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, ૧૯૭૮.
- પ્રવીણ શાહ, ગુજરાતી બોલીઓનો અભ્યાસ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, ૧૯૮૫.

**MULTIDISCIPLINARY COSMOPOLITAN JOURNAL OF RESEARCH
(MUCOJOR)-2583-9829 (On-line)**

International Peer Reviewed and Refereed Journal

Certification of Publication

The Board of Multidisciplinary Cosmopolitan Journal of Research (MUCOJOR) is hereby awarding
this certificate to

ડો. ભાનુબેન આર.બામરોટિયા

In recognition of the publication of the paper entitled
ગુજરાતના લોકસાહિત્યમાં પ્રાદેશિક ભાષાપ્રયોગ

Published in Volume 03, Issue 06, December 2025.

EDITOR IN CHIEF